

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱԽՏԱՆԳ ՈՐԴԻ ՈՒՄԵԿԱՅ ԵՒ ՆՈՐԱ ՏՈՂՄԸ

Ք.

Բայց ո՞վ է նա:

Բարերախտաբար այս հարցի պատասխանը լիովին պարզում են մատենագրական և արձանագրական մի քանի աղբյուրներ. էջմիածնի մատենադարանում ունինք մի երկրորդ ձեռագիր, N 980 նթ., պատրաստուած նոյնանուն մի պատանի իշխանի համար, որ միայն Մատթէոսի աւետարանն է, կաշկապատ կազմով, $5,50 \times 7$ սմ. մեծութեամբ, գրուած լուս և պինդ մագաղաթի վերայ, փոքր երկաթագրից բոլորգրին անցնող ընտիր գրչութեամբ (պատկեր 8)(*) . բնորոշ տառերից է, զ, յ. Զ երկաթագիր, իսկ ա, յ, ց, բոլորգիր: Բուն գրչութիւնը $5,1 \times 4,1$ սմ.: Ամբողջը 205 թերթից բաղկացած:

Սկզբում 1 ա. Մատթէոսի անդրին է, աւետարանը ձախ ձեռքով բռնած, իսկ աջը կրծքին դրած. յաջող մանրանկար է, բայց վատ պահուած. սկզբնազարդը վերելից ուղղանկիւն է, ներքեւից բաց. Գ-ը մեծ ոսկեգիր, բայց խոնացած: Հատուածներն սկսում են կարմրադեղով, միջին բուրածե երկաթագրով. լուսանցքին սովորական հիւստեածքի, եռատերեւի, իրար մէջ հազգրած սրտաձեւերի մոտիւներով, ոսկի զաշտի վերայ: Բոլոր հատուածների զէմ զարդեր չկան. ամբողջը կարող և աշնիւ գրչի գործ է:

Յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ գրուած է «մատթէոսեան աւետարանս ի թվի. 21Ը, յամսեանս արեգ. ԻԸ: հրամանաւ բարխարմատ և քաղցրամիտ պատրոնին . . . անկա (այսինքն Վախտանկա կամ Վաղրանկա, պակաս մասը քերուած է). որդո Ածասէր մեծ պատրոնին Ումեկին (այս անունն էլ թեթե քերուած, բայց նոյն գրերի վերայով տարբեր թանաքով նորոգած) և թուին իշխանաց իշխանին Զաւալին: Ի վայելումն եւ ի պահպանութի. անձին իւրոյ: և ի խրատ և ի վար-

ժումն մանկական տիոց իւրոց»: Գրուած էր և պատանի իշխանի մօր անունը, բայց անհարազատ ձեռքը ջնջել է և տեղը «Զուլու խաթուն» նշանակել:

Երկու ձեռագիրների ծագման մէջ եղած սերտ առնչութիւնը աչքի է ընկնում առաջին բոլորից. երկուսն էլ ստացել է «պատրոն վախտանգ» որդի Ումեկի և պատանի հասակում. մէկն աւետարան է, նորա վարժութեան և դաստիարակութեան համար, միւսն էլ, մակաբերիչի է, որպէս շարունակութիւն աւետարանական ուսման: Առաջինը գրուած է 1279 թուին, երկրորդը գրուած պիտի լինի նորանից ոչ շատ ուշ, հաւանօրէն 1280 թուին, յամենայն զէպոս 1284 թուից առաջ, երբ նոյն վախտանգին յիշուած ենք տեսնում ուրիշ առթիւ, արդէն իբրեւ մեկենաս. մենք կը տեսնենք, որ մինչև իսկ հիմունքներ ունինք կոահելու, թէ ո՞րտեղ պէտք է գրուած լինին այդ ձեռագիրները և թէ ինչո՞ւ պատանի վախտանգը «պատրոն» է կոչուած: Խնդիրն աւելի ևս ակնեւ է դառնում, երբ համեմատում ենք երկու ձեռագիրների գիրն(**) ու արուեստը, որ կատարելապէս նոյն են, թէև աւետարանի մէջ գրիչը իւր անունն է յիշում՝ «եւ զգծողս զվարդան յիշման արժանի արարէք», իսկ վախտանգի պատկերին կցուած մակագրութեան մէջ միայն ծնողների՝ Սարգիս և Թադուհի: Անշուշտ գրչի անունը վերջին և մեծ յիշատակարանի մէջ կը լինէր, որ պակասում է այժմ:

Վախտանգի մասին աւելի մանրամասնութիւններ է տալիս Յովհաննէս Երզնկացին իւր Յաղագս երկնային շարժման աշխատութեան նախագրութեան մէջ(**): «Ես նուազու ՅՈՏ. Եղեկայեցի աշակերտ

(*) Համեմատել պէտք է պատկ. 8 եւ 1. 4 եւն.:

(**) Տպագրուած է «Տեառակ համառօտ եւ լի իմաստնախոհ քանիք» վերնագրով, 1792 թուին Ն. Նախիջեւանում, Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի հրատարակութեամբ: Մենք օգտուած ենք էջմ. N 2173 ձեռագրից, 150ա:

(*) Մեզի գրկուած լուսանկարներու մէջ կը պակսի թիւ ութը:

հոգեւոր հօրն և սր. վրին. Վրա., սպասաւոր սր. գրոց բանի: Ի Թու. ՉԼԳ. պատահեաց զայլ ի կողմանս Ածապահ թղթի: Թեա. աշխարհիս վրաց, ի հռչակաւոր և ի մեծ մայրաքաղաքն ի Տփլիս, Փայտակարան կոչեցեալ ի գիրս պատմողաց: Եւ հանդիպեցաւ խօսել մեզ բան քարոզութե. ի դուռն եկեղեցոյն մեծապատիւ և խոհեմամիտ և մեծ իշխան հայոց պր. Քարիմատինին, զոր շինեալ էր Ածասէր և բարիհոգի հայրն նորա պր. Ոմեկն: և էր խօսեցեալ բանն Յղգա. երկնախն շարժմանն, վս. որոյ ախորժելի եղև զուարթամիտ պատանոյն Վախթանգա, որ էր որդի կրտսեր հռչակաւոր անուան պր. Ոմեկին, և մայրենի ազգաւ Թոռն մեծ իշխանին Ջալալի տն. Խաչենոյ, որդի մօր բարեպաշտի, որ էր Քի. օրինօքն դարդարեալ հոգի, և ի խնդիր բանիս յորդորոզ զորդի. սա խնդրեաց ի մէջ յղգա. երկնի և նորին շարժմանն: յոր հարկեալ յորդորեաց զտկարութիս մեր մեծազգեալն տր. Յոհ. ազնուական զարմից և բարեխոհմիկ հարց ծնունդ. որ և շարժեալ ի սիրոյ և ի յուսոյ խնդրողաց և ահնաւեալ ի պատուոյ շնորհաշուք տն., և զբապատիւ եկեղեցոյ գլխոյն, ի նրբաշաւիղ և ի կորովամիտ բանից սր. հարցն և վրաց մերոց. և իմաստախոհ արանց պարզեալ, զրեցի համառօտ բանիւ և աշխարհական խօսելք վս. զիւրաւ հասկանալի լինել ընթերցողաց:

Հայ գիտնական Մելքիսեդէզով պարզել է, որ երզնկացու Նախագրութեան մէջ ակնարկուած եկեղեցին Մայրանի Ս. Գէորգ, կաթողիկէ կամ Բերդի մեծ եկեղեցին է(*), և որովհետեւ «պատրոն» է կոչուած Վախտանգը, կարելի է եզրակացնել, որ երկու ձեռագիրներն էլ գրուած են այստեղ(**): Նախագրութեան մէջ յիշուած

«բարեխոհմիկ հարց ծնունդ» Յովհաննէս եպիսկոպոսը Հաղբատի Գոթեան նշանաւոր եպիսկոպոսն է, ԺԳ. դարում նոյնանուն երրորդը, Համադասպի յաջորդը. յաճախ յիշատակուած Հաղբատի և չրջակայքի արձանագրութիւնների մէջ, ինքն էլ նշանաւոր շինարար, զրչութեան և գիտութեան հովանաւոր: Նա է կանգնել Հաղբատի Ամենափրկիչ կոչուած փառաւոր խաչարձանը, զարդարուած հետաքրքրական պատկերաքանդակներով, շինել «ըզգրքատուն և զսրահ նորին», կազմել է տուել «զմեծածախ պահարանն Բրդաժորոյ», ևն. (*): Ժամանակակից և զործակից Սաղուն աթաբէգ մեծ իշխանի, որ Մահկանաբերդի իշխանապետն էր, Հաղբատի հովանաւոր տէրը, հաւանօրէն և Տփլիսի ամիրան, ինչպէս նորա նախնին Քուրդ իշխանը, որ Վրաց Գէորգի III-ի, Թամարի հօր օգնականն ու զինակիցն էր ընդդէմ Օրբէլեանների ապստամբութեան(**): Յովհաննէս եպիսկոպոսի ներկայութիւնը Տփլիսում իրեն Հաղբատի և Մահկանաբերդի եպիսկոպոսի, միանգամայն հասկանալի է. այդ կապը պահուած էր Հաղբատի և Թիֆլիսի մէջ մինչև ԺԸ. դարու վերջերը:

Ք.

Գանձասարի երկու արձանագրութիւնները աւելի ևս պարզում են Վախտանգի անձնաւորութիւնը և ընդարձակում մեր տեղեկութիւնները նորա ազգակցական կապերի մասին: Մամախաթուն և իւր «պատրոն» ձարը ԶԺԷ = 1268 թուին միարանում են Գանձասարի սուրբ ուխտին և ստանում բոլոր եկեղեցիների պատարագը աւագ հինգշաբթի պատրոն Ումեկի համար(***)։ Այս Մամախաթունը, որ ինչպէս կը տեսնենք, Վախտանգի մայրն է, իւր հետ ուխտի եկած ձարին «պատրոնն իմ» է անուանած։ Ղարաբաղի բարբառով, որի մասն է և իս-

(*) Bulletin de l'Institut Caucasien d'hist. et d'archéologie. 111. 1925. թ. 49. առաւերէն:

(**) ԺԳ. դարում «պատրոն» բառը յատկացուած էր եկեղեցիների շինող կամ հովանաւոր իշխաններին, քնականաբար և նրանց անմիջական ժառանգներին. «պատրոն» էին կոչուում նաեւ զերազայ իշխանները կամ Թագաւորները իրենց ենթարկուած իշխանների նկատմամբ. տ. միւր «Խաղրակեանք կամ Պռոշեանք». 1928. եր. 71: Երրորդ՝ մասնաւոր նշանակութեամբ ընթ յետոյ:

(*) Ջալալեան. Ա. 70: Երզնկեան, «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ», Վաղարշապատ, 1886. 43: Ստուգել ենք և խաչարձանը լուսանկարել անձամբ:

(**) Մեր «Խաղրակեանք», եր. 5-6:

(***) Ջալալեան. Ա. 191:

չենք, մինչև այժմ էլ «պատրոն» նշանակում է սկեսրայր հարսի համար. Ումեկի մի ուրիշ որդու՝ ձորի արձանագրութիւնից էլ Դեակայ վանքում կը տեսնենք, որ Ումեկի հօր անունը, յիշատի, ձոր էր: Մի «պատրոն ձոր» ՈՒՄԱ = 1202 թուին մի խաչ է կանգնել ձահուկի Ապարանի կոչուած քաղաքատեղում, հաւանօրէն, նոյն Ումեկի նոյնանուն հօր հետ (*): Այս արձանագրութիւնից պարզ է նոյնպէս որ 1268 թուին Ումեկ արդէն մեռած էր, և ուրեմն կողմնակի կերպով ունինք նորա թիֆլիսում շինած եկեղեցու terminus post quem-ը, որ ըստ պրոֆ. Յովսէփ Օրբելու 1251 թուին պիտի նշանակուի շինութիւնը արարական արձանագրութեան մնացորդի հիման վերայ (**):

Իսկ թէ Մամախաթունը Ումեկի կինն էր, Զալալ Սաչենեցու աղջիկը և Վախտանգի մայրը՝ պարզուած է նոյն վանքի մի երկրորդ արձանագրութիւնից. «ՁԼԵ» թրւականին «նուսատ աղախին Քրիստոսի Մամախաթուն զուտար ինքնակալ իշխանաց իշխանին Զալալ Դաւալայ Հասանին տեսուն Սաչենո և բարեպաշտ մար իմոյ Մամքանին և ամուսին մեծ պարոնին Ումեկին» մեծ յուսով ուխտ է գալիս Դանձասարի վանքը իւր Վախտանգ որդու հետ և միաբանները խոստանում են Վարդավառի տօնի պատարագը հօրն ու մօրը՝ քանի ինքը կենդանի է, մահուանից յետոյ՝ իրեն (***):

Ինչո՞վ նշանաւոր հանդիսացաւ կհանքի մէջ «զուարթամիտ» և գրասէր Վախտանգը, ոչինչ յայտնի չէ. գիտենք միայն, որ նա վախճանուած է 1244 թուին և թաղուած Վայոց Ձորի եղեգիս աւանում, որ Օրբելեանների իշխանութեան կեդրոններից մէկն էր, փոխանակ իւր հօր շինած եկեղեցու հովանու տակ կամ Դեակայ վանքում, որ իւր եղբոր ձորի գերեզմանատունն էր: Եղեգիսում թաղուելու հանգամանքն անյայտ է, բայց, զուցէ, կարելի

է բացատրել նորանով, որ ազդակցական կապեր ունէր Օրբելեաններին հետ. Վախտանգի մօրաքոյրը Մինախաթուն՝ Տաւաշի՝ Օրբելեանի երկրորդ կինն էր, Ստեփանոս Օրբելեանի խորթ մայրը (*): Նորա գերեզմանի արձանագրին է.

+ ԹՎԻՆ ԶԴԴ. Այս է հանգիստ պարոն Վաղրամիկին որդոյ պարոն Ումեկին (**):

Վախտանգի անունն հետ կապուած մեզ յայտնի թուականների հիման վերայ կարող ենք, գրեթէ, ճշգրտութեամբ, որոշել և նորա կեանքի տեղողութիւնը. հօր մահը տեսանք, մօտաւորապէս, 1268 թուին. Վախտանգը պիտի ծնուած լինի այդ թրւականից առաջ, բայց ոչ շատ առաջ. նորա աւետարանը գրուած է 1279 թուին «ի խրատ և ի վարժումն մանկական տիոց իւրոց». առաքելական թղթերն էլ հաւանօրէն 1280 թուականին, որին ապացոյց նորա պատանեկան մոտրանկարը, մօտաւորապէս 15 տարեկան: Չորս տարի յետոյ ևս Երզնկացին նորան անուանում է «զրւարթամիտ» պատանի, ուրեմն ևս ոչ մեծ քան 18-9 տարեկան մեր հաշուով: Այս տուեալներով նորա ծնունդը պիտի նշանակուի 1265-1268 թ. թ., որով և մեռած պիտի համարուի 76-80 տարեկան հասակում:

ԳՍՐԵԳՐԻՆ ԱՐՔԵՂՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Շարունակելի

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՕՍԳ

Հանոյքը կրկնայ ցնորհներու վրայ հաստատուի, բայց եղանակութիւնը կը հանգչի ճշմարտեան վրայ:

*

Ամեն ճշմարտութիւն յարմար չէ ըսելու, ասկայն միշտ շուրջ ի ըսելու համար:

(*) Ալիշան, Սիսական, 370. «թվ. Ում. կաճկանեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն պատրոն ձորին. յիշեա Քրիստոս Աստուած ևս ողորմեա»:

(**) X. B. 1918. 198-199. Fragment krestnawo kamnia s arabskoi nadpisj w Tiplise:

(***) Զալալեան. Ա. 186-7:

(*) X. B. 1913. 216. մեր յօդուածը Potomstwo Tars'aica:

(**) Ալիշ. Սիսակ. 149: